

KAZAK TÜRKÇESİNDE IQ- YARDIMCI FİLLERİN BİRLEK FİLLERDE KULLANILIMI*

Dilek ERGÖNENÇ AKBABA **

Bu çal, mada Kazak Türkçesinde ,q- yard,mc, fiilin birle ik fiillerdeki kullan, lar, ele al,nacakt,r. Kazak Türkçesinde ,q- fiili; yard,mc, fiil olarak birle ik fiillerin *fiil + fiilden* olu an grubunda kullan,lmaktad,r. Türkçede bu birle ik fiiller yap, özellikleri dikkate al,narak üç grupta de erlendirilmelidir (Ergönenç Akbaba 2007: 92-93):

1. *Zarf-fiil + yard,mc, fiil*
2. *S,fat-fiil + yard,mc, fiil*
3. *sim-fiil + yard,mc, fiil*

Birinci gruptakiler bilindi i gibi tasvir fiilleridir ve as,l fiil zarf-fiil kurulu undad,r. Yard,mc, fiilin anlam, kendi anlam,n,n tamamen d, ,ndad,r.

Bir taraf, s,fat-fiil, di er taraf, yard,mc, fiil ekindeki yap,lar Korkmaz, Deny ve Banguo lu taraf,ndan karma ,k fiiller olarak de erlendirilmektedir (Korkmaz 2003: 801, Deny 1941: 465 ve 811, Banguo lu 1995: 404 ve 482). Banguo lu Türkiye Türkçesinde karma ,k fiiller grubunda yer alan birle ik fiilleri üçe ay,r,r: A. Öncelik fiilleri (*görü mü ol-, bitmi ol-, ba lanm, bulun-*), B. Ba lama fiilleri (*gelir ol-, utan,r ol-, görmez olsayd,m*), C) Niyet fiilleri (*gidecek ol-, verici ol-, kalkacak ol-*) (Banguo lu, 1940: 152-153).

* Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Arma an., Akça Yay,nlar., Ankara 2008, s. 424-432.

**Doç.Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi E itim Fakültesi / ANKARA
dileker@gazi.edu.tr

Korkmaz'ın öbelirleyici birle ik fiillerö olarak de erlendirdi i üçüncü gruptakiler isim-fiil ve yard,mc, fiilden olu maktad,r. Bu yap,larda yard,mc, fiil, as,l fiilin anlam,na çe itli anlam özellikleri katar. Ancak tasvir fiillerinde oldu u gibi yard,mc, fiil kendi anlam,n, kaybetmez. Her iki fiil de anlam,n, korumaktad,r. Korkmaz'ın *okumaya ba la-*, *yemeye çal, -*, *dikmeye kalk-* örnekleri bu birle ik fiillerdendir (Korkmaz 2003: 834). Türkiye Türkçesinde isim fiille kurulan birle ik fiiller *óMAYa bak-*, *mAYa ba la-*, *-mAYa çal, -*, *-mAYa de -*, *-mAk iste-*, *-mAYa kalk-*, *-mAYa koyul-*, *-mAYa sevket-*, *-mAYa u ra -* vb. çe itli ekillerden olu maktad,r (Ergönenç Akbaba 2007: 87-92).

Çal, mam,zda ele ald, ,m,z ,q- fiilinin Kazak Türkçesinde iki fiilden olu an birle ik fiillerde de i ik kullan,l, ve i levleri vard,r. Metinlerde bu fiilin zarf-fiille kurulan birle ik fiillerde (tasvir fiilleri) ve s,fat-fiille kurulan birle ik fiillerde kullan,ld, , tespit edilmi tir.

A. ,q- Yard,mc, Fiilinin Tasvir Fiillerinde Kullan,l, ,

Tasvir fiilleri (Alm. deskriptiv verb; Fr. verbe descriptif; ng. descriptive verb; Osm. tasvirî fiil, fiğ-i tasviriyye); birle ik fiillerin *as,l fiil + zarf-fiil eki + yard,mc, fiilden* olu an bir çe ididir. ekilce zarf-fiil kurulu undaki bir as,l fiilin, bir yard,mc, fiile (Alm. hilsverb; Fr. verbe auxiliaire; ng. auxiliary verb) ba lanmas, sonucu meydana gelen tasvir fiillerinde; yard,mc, fiil, kendisinden önceki kelimeye, kendi anlam,na yak,n veya tamamen farklı, bir ekilde, çe itli yönlerden katkıda bulunur; as,l fiilin gösterdi i durum veya hareketi resmeder, tasvir eder, çe itli bak,mırlardan onun yap,ıma eklini gösterir. Bu yap,ya *tasvir fiili* denir. Yard,mc, fiil tek ba ,na asla tasvir fiili de ildir. Tasvir fiili, yard,mc, fiilin zarf-fiille birlikte olu turdu u yap,d,r.

Bu yap,larda as,l anlam zarf-fiilin anlam,d,r. Yard,mc, fiiller, anlamlar, ile de il, i levleri ile çekim unsuru olarak görev yaparlar (Ergin 1983: 366).

Kazak Türkçesi sözlü ünde ,q- fiilinin as,l anlam, *ç,kmak, yola, sefere ç,kmak, bir yerden gitmek, (kol, bacak) ç,kmak, (bitki) ç,kmak, yerinden oynamak, (ya) ilerlemek, (...ya a, ya ,na) girmek, bir eyin peyda olmas,, yay,mılanmak, ne redilmek, bir eyin üzerine ç,kmak* ekinde belirtilmi tir (Iskakov 1986: 324-329).

,q- yard,mc, fiili *-(I)p* zarf-fiil ekli as,l fiillerle birle ti inde *tasvir fiili* olarak görev yapar. Kazak Türkçesi gramerlerinde bu yard,mc, fiilin *-A/ -y* zarf-fiil ekiyle de kullan,ld, , belirtilmektedir (Iskakov 1974, 269; smail 1996: 22). Ancak Kazak Türkçesi metinleri incelenirken bu kullan,l, ,n tasvir fiili olmad, , görülmü tür.

Kazak Türkçesi gramerlerinde bu yap,n,n, hareketin õson, biti safhas,n,õ ifade etti i belirtilir. Bu bak,mdan bu tasvir fiili *-(I)p bit-*, *-(I)p ket-*, *-(I)p qal-*, *-(I)p öt-*, *-(I)p bol-* tasvir fiilleriyle ayn, i levdedir (Oralbayeva 1979: 161).

Ayr,ca Kazak Türkçesinde bu yap, hareketin tamamlanmas, için öözel bir güç, enerjiö harcanmas,n, ifade eder (Mamanov 1949: 57). Z. smailø göre, bu yap,yla hareketin belli bir süre içinde tamamland, , bildirilir (smail 1996: 22).

Kazak Türkçesi metinlerinde tespit edilen *-(I)p + ,q-* tasvir fiilinin eklendi i as,l fiiller unlard,r: *Ayda-*, *ayt-*, *bas-*, *basta-*, *bitir-*, *bol-*, *bölin-*, *juw,n-*, *jügir-*, *kör-*, *küt-*, *qaq-*, *q,r,n-*, *qor a-*, *quv-*, *quw,n-*, *oq-*, *oyna-*, *sal-*, *s,ban-*, *s,t,l-*, *sura-*, *arla-*, *a ,ra-*, *u -, uza-*.

Kazak Türkçesi metinlerinde bu tasvir fiilinin i levleri u ekilde belirlenmi tir:

Bu yap, durum veya hareketin õson, biti ö safhas,n, bildirir. Buna göre durum veya hareket bütünüyle sonuna ula m, , bitmi , tamamlanm, t,r. Bu i lev a a ,da gösterilen bütün kullan,l, larda mevcuttur.

Kazak Türkçesinde ,q- yard,mc, fiili hem geçi li hem de geçi siz fiillerle birlikte kullan,l,r.²

1. Hareketin bitmesi õbir anda veya bir keredeö olur. Bu kullan,l, ta hareketin tamamlanmas, için õbelirli bir kuvvet, enerjiö harcanmaktad,r. As,l fiiller hem geçi li hem de geçi siz olabilir.

õ yä, izdegen S,patay bat,r,n̄ men, ayta ber, ängimeñdi?õ Jigit tañdan anday bolad, da, äñgimesin bastan-ayaq ayt,p , ad, (T, 29).

õ ÷Peki, arad, ,n S,patay yi it benim, anlat hikayeni.ø Delikanl, a ,rm, gibidir, yine de hikâyesini ba tan sona anlat,r.õ

-Bar,p q,r,n,p, juw,n,p , ,n,z, 15 minut srok, -dep buyr,k ettim (AQ, 20).

õ-Gidip t,ra olup, y,kan,n, 15 dakika müddet -diye emrettim.õ

Bügin os,nda maza bermegen soñ, äjeñ ekewmiz quw,p ,qqam,z, -dep äjesine nusqad, (AJ, 10).

õBugün burada bize rahat yüzü vermeyince büyükannenle onu kovduk, diye büyükannesini gösterdi.õ

Öleñdi oq,p , ,p, etistikterin tab,n̄dar (QT2, 123).

õ iiri okuyup, fiillerini bulunuz.õ

² Kazak Türkçesi gramerlerinde ,q- fiilinin sadece geçi li fiillere geldi i ifade edilmektedir (Mamanov 1949: 85).

Jeti tünde aydap ,qqan aydaw , kim? Aydaw , sol balan,ñ ta d,r, edi (J, 204).

öYedi gecede onu kovan kimdi? Kovan bu çocu un kaderiydi.ö

2. Hareket ökendili inden, do al olarakö meydana geliyormu gibi görünebilir. Bu kullan,l, ta olu veya hareket sanki enerji harcanmadan bitmi , bir sonuca ula m, t,r. Bu durumda genellikle ölmaö anlam, bildiren geçi siz fiiller kullan,l,r.

Søzd türki xal,qtar,n,ñ bur,nnan qoldan,p ot,r an alfavitterin tastap, lat,n a kö üw jönindegi pikir talas,nda eki top bölünip ,qt, (AB, 27).

öKurultay, Türk halklar,n,n eskiden beri kullanageldi i alfabelerini b,rak,p, Latinø geçme yönündeki fikir münaka as,nda iki gruba bölündü.ö

Bulard,ñ tus,na köp iyt kelgen de joq. Jal ,z aq özgelerden uzap ,qqan Jaq,p awl,n,ñ qara-ala töbeti tustar,na taman kelip, jaña ,qqan d,b,st, izdep tur anday bol,p, j,m-j,rt tündi t,ñdap-t,ñdap al,p ürip qoyad, (EK, 238).

öÇok say,da köpek bunlar,n yak,n,na yakla mad,. Sadece ba kalar,ndan uzakla an Jak,p köyünün alaca erkek köpe i yak,nlar,na gelip, biraz önce ç,kan sesi arar gibi, sessiz geceyi dinleye dinleye arada bir ürüyordu.ö

u cümlede hareketin aniden meydana geldi i anlam, da vard,r:

Sunday a ,q künnin ortas,nda bir-aq sa at i inde tüsi suw,q, oq qara bult oynap ,qqan (QS, 215).

öÖyle aç,k bir günün ortas,nda, bir saatin içinde, so uk çehreli, kara bir bulut parças, yükseliverdi.ö

3. Kazak Türkçesinde isim + bol- eklindeki birle ik fiil, ,q- yard,mc, fiiliyle çokça kullan,lmaktad,r. Genellikle geçmi zaman kipiyle kullan,lan yap,, ölup ç,kt,ö anlam,n, vermekte, böylece beklenmedik bir durumun varl, , anlat,lmaktad,r. Hareketin öbiti , sonö safhas,nda oldu u bu kullan,l, ta da mevcuttur.

Bur,n , oq,ma an balalard,ñ i inde eñ zeyindisi Jamal bol,p ,qt, (, 134).

öÖnceki okumayan çocuklar,n içinde en zekisi Jamal oldu.ö

Jasand,l, ,na, son,l, ,na qaramastan, ärqays,s, sol özi atap tur an tildik kategoriyan, däl atayt,n termin (ataw, söz, 20-j,ldarda , terminimen aytsaq, öpän sözderiö) bol,p ,qqan (AB, 83).

öYapayl, ,na, özgün olu una bakmaks,z,n, herbiri göstermekte oldu u dil kategorisini tam anlam,yla isimlendiren bir terim (isim, 1920'de y,llar,n deyimiyile öpan sözderö -fennî kelimeler-) olmu tur.ö

...düken a ,l annan bir j,l soñ dükenge jo ar,dan tekseris bol,p edi, j,ld,q payda knige boy,n a 14 som bol,p ,qt. (Ad, 16).

ö... dükkân aç,ld,ktan bir y,l sonra üst düzeydekiler taraf,ndan dükkâna tefti yap,lm, t,, y,ll,k kazanç hesap kitab,na göre 14 som oldu.ö

Rossiyada , xal,qt,ñ bärin qos,p jiberip, toptap sana anda, jüz adamnan 20 adam-aq xat biletin bol,p , ad., bizdiñ qazaq obl,star,nda jüz kisiden 5 kisi-aq xat bileidi (AB, 21).

öRusya'daki halk,n tamam,n, kat,verip, toplay,p sayd, ,nda, yüz ki iden sadece yirmisi okuma yazma biliyor, bizim Kazak vilayetlerinde yüz ki iden sadece be i okuma yazma biliyor.ö

4. Bu yap,, hareketin tamamland, ,n, bildirmekle birlikte, hareket sona ermeden önce öbir süreç içine yay,larak devam edip, sonra biterö. Bu i levin bulundu u cümlelerde ço unlukla zaman bildiren zarflar kullan,lmaktad,r. Buna göre hareket aral,ks,z olarak, belli bir zaman dilimine uzamakta, yay,lmakta, bir süre devam ettikten sonra sona ermektedir.

oqtay ,st,q ,st,q oy, tañ a ar,p atqan a bir minutke bosatpay, jan,n jey, tozaqqa sal,p , at,n (QS, 223).

öKor gibi s,cak bir dü ünçe tan a arana dek bir dakika serbest b,rakmadan, can,n, kemirip, (ona) cehennem azab, çektiriyordu.ö

...Belomor qanal,nda istep, mezigilin bitirip ,qqan soñ tört aydan keyin äskerge aq,r,l,p, Q,y,r , ,sqa Edil boy,nan kelgen jigit (AQ, 19).

ö...Bu yi it ki Belomor kanal,nda çal, ,p; süresini doldurduktan dört ay sonra askere ça r,l,p, dil civar,ndan Uzak Do uöya gelendir.ö

5. Kazak Türkçesinde -MAy zarf-fiil ekiyle, hareketin biti safhas,n, bildiren bu yap,n,n öolumsuzuö yap,lmaktad,r.

Mañday, tayq,law, töbesi o aqtaw körinip edi, Kenesar, aq,ld, adam bolmay ,qt, (U, 13).

öAln, geni , tepesi sivri görünmü tü, Kenesar, (me er) ak,ll, bir adam de il imi.ö

6. Kazak Türkçesinde, baz, örneklerde, ,q- fiilin leksik anlam,, as,l fiilin kavram alan,nda bulunmaktad,r. Bu tür cümlelerde ,q- fiili, kendi anlam,n, içinde ta ,yan as,l fiilleri seçerek onlara eklenmektedir.

Olard,ñ qanattar, qatay,p, uyadan u ,p ,qqan,na balalar da quwand, (QT3, 23).

õOnlar,n, kanatlar,n,n güçlenip, yuvadan uçmalar,na çocuklar da sevindi.õ

B. ,q- Yard,mc, Fiilinin S,fat-fiille Kurulan Birle ik Fillerde Kullan,l ,

,q- fiili Kazak Türkçesinde tasvir fiillerinin d, ,nda s,fat-fiille kurulan birle ik fiillerde de kullan,lmaktad,r. Bu yap,da yard,mc, fiil zarf-fiille de il, s,fat-fiille birle mektedir. Bu tür yap,lar, Korkmaz taraf,ndan Türkiye Türkçesinde, baz, bak,m,lardan tasvir fiili özelli i gösteren ökarma ,k fiillerö ekinde isimlendirilmi tir (Korkmaz, 2003: 801).

Kazak Türkçesinde de ,q- fiili - an ve -AtIn s,fat-fiil ekli as,l fiile eklenerek kullan,lmaktad,r.

1. - an S,fat-fiil Ekiyle Kullan,l ,:

Kazak Türkçesinde ,q- yard,mc, fiiline - An s,fat-fiil ekinin eklenmesiyle kullan,lan yap,; tasvir fiiline benzer özellikler göstermekle birlikte; as,l fiille yard,mc, fiilin birbirine s,fat-fiil ekiyle ba lanmas, bak,m,ndan tasvir fiillerinden ayr,lmaktad,r.

Kazak Türkçesinde bu ekin ,q- yard,mc, fiilinden önce gelen as,l fiille kulllan,l , , öyledir:

fiil - An s,fat-fiil eki + ,q -Ar gelecek zaman kipi (boljald, keler aq) (Keñesbayev vd. 1966: 167).

Örnekler: *Al an , ar, aytqan , ar, estigen , ars,ñ, kelgen , ar.*

Kazak Türkçesinde as,l fiil - An s,fat-fiil ekiyle birlikte kullan,ld, ,nda olu an birle ik fiil; cümleye belki, herhalde gibi ötahmin, ihtimalö anlam, vermekte ve Türkiye Türkçesine õ-m, olmal, / olacakö ekinde aktar,lmaktad,r:

õJoq, on,ñ ü in nege kelsin, Mämbettiñ bol,st, ,n özine äperüwge kelgen ,ar...õ dep ärqays, öz oy,nda ,s,n ayt,p, dalan, bastar,na köterip, gürildesip ot,r anda mañday,nan ter , ,p, börkin qol,na ustap üyden Bekjan ,qt, (, 129).

õ Hay,r, o, onun için niye gelsin, Mambetø valilik makam,n, sa lamak için gelmi olmal,ø diye herkes kendi fikrini söyleyip yeri gö ü inleterek konu urken, aln,ndan ter damlayan Bekjan börkünü eline al,p evden ç,kt,.õ

Änew küni a uw üstinde aytqan , ar, ta , ayt,p köreyin dep, arada apta ötken soñ, inisi Moldabekti Saymasay bol,sqa jiberdi (T, 17).

öGeçenlerde öfkeliyken söylemi herhalde, tekrar söyleyeyim, diye aradan bir hafta geçtikten sonra karde i Moldabekä vali Saymasayğa gönderdi.ö

Joq, jañ,l,sas,z, öziñizdiñ Jan,star,ñ,z al an , ar (T, 17)!

öHay,r, yan,l,yorsunuz, sizin Jan,slar,n,z alm, olmal,!ö

Erteñ sa at 12-de bizdiñ toy a kel. Sen estigen , ars,ñ men Qadi an, alat,n bold,m (OA, 108).

öYar,n saat on ikide bizim dü üne gel. itmi olmal,s,n, ben Kadi aqy, al,yorum.ö

2. -AtIn S,fat-fiil Ekiyle Kullan,l, ,:

A a ,daki kullan,l, i lek olmamakla birlikte - An + ,q- yap,s,yla ayn, i levdedir ve öihtimalö anlam, vard,r:

Bügingi kün bir j,l, ,ray bolat,n , ar dep edim, m,na qara óala töbettiñ ürgeni sol jast,n an qars,l,qt,ñ birin ayt,p ketken s,yaqtanad, (EK, 240).

öBugünün iyi olaca ,n, san,yordum, i te kara ala erkek köpe in ürümesi, gizli tepkilerden birini söylemi gibidir.ö

Sonuç olarak; Kazak Türkçesinde ,q- yard,mc, fiili iki fiilden olu an birle ik fiillerden hem tasvir fiillerinde hem de karma ,k fiillerde i lek olarak kullan,lmakta, eklendi i as,l fiile, kendi anlam,na yak,n veya tamamen farkl, bir ekilde, çe itli yönlerden katk,da bulunmaktad,r.

KISALTMALAR:**Taranan Eserler:**

AB	: Ahmet Bayturs,nov.
Ad	: Adasqandar.
AJ	: Abay Jol,.
AQ	: Adam Qayrat,.
EK	: Eskilik Köleñkesinde (Hikâyeler).
J	: Jet,m (Hikâyeler).
OA	: Oq, an Azamat (Seçme Hikâyeler)
QS	: Qaral, Suluw (Hikâyeler).
QT2	: Qazaq Tili 2.
QT3	: Qazaq Tili 3.
	: Mirjaq,p Duwlatow- , armalar,.
T	: Turar.
U	: Ulpan.

KAYNAKÇA:**Taranan Eserler:**

- AVEZOV, Muhtar, 1989: *Abay Jol, I-II*, Almat.,
- _____, 1997: (Çev. SMA L, Z., A. GÜNGÖR), *Hikâyeler*, Bilig Yay,nlar,, Ankara.
- _____, 1997: (Çev. TAM R, F. - H. ARICAN), *Seçilmi Hikâyeler*, Türksoy Yay,nlar,, Ankara.
- BALAKAYEV, M., 1990: *Qazaq Tili 3*, Almat.,
- BALAKAYEV, M., 1991: *Qazak Tili 2*, Almat.,
- DUVLATOV, Mirjak,p, 1991: , *armalar*, Almat.,
- KÜZEMBAYEV, Elemes, 1992: *Turar*, ,mkent.
- MOMI ULI, Baw,rjan, 1981: *Adam Qayrat*, Almat.,
- MÜS REPOV, Gabit, 1975: *Ulpan*, Almat.,
- SIZDIKOVA, R., 1990: *Ahmet Bayturs,nov*, Almat.,

Yararlan,lan Eserler:

- AKBABA, Dilek Ergöneng 2007: Türkiye Türkçesinde Yap,s,nda sim-Fiil Bulunan Birle ik Filler, *Dil Ara t,rmalar*, Cilt: 1, Say,: 1, Güz, Ankara, s. 83-95.
- BANGUO LU, Tahsin, 1995: *Türkçenin Grameri*, 4.bask,, Ankara.
- _____, 1940: *Ana Hatlar,yla Türk Grameri*, stanbul, s. 153-156.
- ERG N, Muharrem, 1983: *Türk Dil Bilgisi*, stanbul.
- ISKAKOV, A. I (Komisyon ba kan.), 1974-1986: *Qazaq Tilinin Tüsindirme Sözdigi*, Almat., G,l,m Akademiyas, Til Bilimi nstitüt,, 10 cilt.
- _____, 1974: *Qazirgi Qazaq Tili (Morfologiya)*, Mektep Baspas,, Almat.,
- SMA L, Zeyne , 1996: Kazakçada Yard,mc, Fiillerin Kullan,l, Biçimleri, *Türk Lehçeleri ve Edebiyat, Dergisi*, Say,: 6, Nisan.
- KEÑESBAYEV, ., A. ISKAKOV, K. AHANOV, 1966: *Qazak Tili Grammatikas*, (Fonetika, Leksika jäne Morfologiya), Almat.,
- KORKMAZ, Zeynep, 2003: *Türkiye Türkçesi Grameri (ekil Bilgisi)*, TDK Yay,nlar,, Ankara.
- MAMANOV, . Y., 1949: *Vspomogatel,n,e Glagol, v Kazahskom Yaz,ke*, Alma-Ata.
- ORALBAYEVA, Nurjamal, 1979: *Qazaq Tilindegi Etistiktiñ Analitikal,q Formanttar,n,ñ Qur,l,s, Men Ma ,nas*, Almat.,